

O'G'UZ LAHJASIDAGI FRAZELOGIZMLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Shamuratova Malohat Ilhambekovna

O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali o'zbek tili fani bo'yicha assistant o'qituvchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7549606>

ARTICLE INFO

Received: 10th January 2023

Accepted: 18th January 2023

Online: 19th January 2023

KEY WORDS

Sheva, lahja, dialekt, o'g'uz lahjasi, frazeologizm, leksik.

ABSTRACT

Bu tezisda o'g'uz lahjasining Xorazm viloyati Qo'shko'pir shevasi asos qilib olingan hamda ularning leksik xususiyatlari tahlil qilingan.

Til jamiyat taraqqiyotini rivoj topdiruvchi asosiy kuchdir. Insonning o'zligini anglashi, unda milliy g'urur, iftixor kabi oliy tuyg'ularning qaror topishida tilning o'zni nihoyatda beqiyos. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev «Xalqimizning ko'p asrlilik madaniy, ilmiy-ma'rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo'lgan o'zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir»¹ deb ta'kidlaganidek, o'zbek millatining nafaqat jamiyatdagi o'z mavqeini belgilashga, balki eng rivojlangan xalqlar qatoridan munosib o'rin egallashga bo'lgan da'vat hamdir. Ona tilimizning ravnaqi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi xalqimiz ma'naviy-ma'rifiy salohiyatining yanada yuksalishiga asos bo'ldi.

Har bir xalqning asriy tajribasini o'zida mujassam qilgan ona tilidagi lisoniy boyliklarni asrab qolish, ularni ilmiy tahlil qilish, keyingi avlodlarga yetkazish hozirgi fan oldida, xususan, tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi².

O'zbekiston o'zining milliy mustaqilligiga erishgach, o'zbek tili Davlat tili maqomini oldi. Shundan keyin o'zbek tilining mahalliy shevalarini o'rganish, ayniqsa, turli arealdagi o'g'uz va qipchoqlar shevasi, ular tarkibidagi etnografik leksikani jiddiy o'rganishga ehtiyoj kuchaydi.

Jahon tilshunosligida xalqlarning tili, tarixi, turmush tarzi, milliy xususiyatlari, urf-odat va an'analari milliy-madaniy o'ziga xosligidagi umumiy va farqli jihatlarini frazemalar asosida o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar ko'lami kundan-kunga kengayib bormoqda. Frazemalar har qanday til lug'at tarkibining eng boy qatlami bo'lib, nutqqa obrazlilik, emotsionallik va ekspressivlik baxsh etishi bilan ajralib turadi. Ular tarkibidagi obrazlar tizimi millat dunyoqarashining shakllanishi bilan bog'liq bo'lganligi bois, ular shu millatning milliy-madaniy xususiyatlari, an'analari, milliy mentaliteti haqida ma'lumot berganligi uchun ham katta ahamiyatga egadir.

¹ <https://lex.uz/docs/4561730/> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 -yil 21 -oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni

² Xudayarova M. O'zbek tilidagi taom nomlari (Qoraqalpog'iston hududi materiallari asosida). - Toshkent: Noshirlik yog'dusi, 2020. 3 -b.

O'zbek tilshunosligida, jumladan, o'zbek shevashunosligida dialektal frazeologizmlar kam o'rganilgan mavzu bo'lib, o'zining tadqiqotchisini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir. O'zbek frazeologiyasining nazariy masalalari bo'yicha dastlab E.D.Polivanov³, keyinchalik SH.Rahmatulaev, YA.Pinxasov, B.Yo'ldoshev, Abdimurod Mamatov, Abdug'afur Mamatov, A.Isaev, A.Rafiev, M.Sodiqova, Q.Hakimov, SH.Usmanova, K.Bozorboev, B.Jo'raeva, SH.Almamatova, M.Vafoeva, G.Adashulloeva va boshqa qator tilshunoslarning tadqiqotlari nashr qilindi.⁴

Emotsional-ekspressivlik his-tuyg'u, munosabat ifodalash demakdir. O'zbek tilidagi ba'zi so'zlar so'zlovchining munosabatini ham ifodalaydi, ba'zilarida munosabat sezilmaydi. Shu jihatdan so'zlar ikki xil bo'ladi:

1) emotsional-ekspressiv bo'yoqsiz so'zlar; 2) emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlar. Bo'yoqsiz so'zlarda faqat tushuncha, ma'no ifodalanadi. So'zlovchining munosabati sezilmaydi. Bunday so'zlar bo'yoqsiz yoki neytral so'zlar deb yuritiladi. Bo'yoqdor so'zlarda so'zlovchining munosabati ham ifodalanadi. Munosabatning xarakteriga ko'ra bo'yoqdor so'zlar ikki xil bo'ladi:

a) ijobiy bo'yoqdor so'zlar: chehra, jamol.

b) salbiy bo'yoqdor so'zlar: badbashara, turq, aft.

Bilamizki, so'zlardagi uslubiy bo'yoq aytilayotgan fikrimizni qay darajada ijobiy yoki salbiy ma'noni nazarda tutayotganimizni ochib beradi.

Mahalliy shevalardagi frazeologizmlar juda qadim davrdan beri qo'llanilib, tarkibi jihatdan mustahkam, ma'no jihatdan o'tkir hisoblanadi. Bunday qoliplashgan turg'un so'z birikmasini til tarkibidan chiqarmasdan, xalq avloddan-avlodga yetkazib keldi. Shuningdek, frazeologik iboralar so'zlovchining biror narsa-hodisa yoki predmet, inson haqidagi yo ijobiy, yo salbiy bahosini, ekspressiv xususiyatlarini hamda ularga bo'lgan emotsional munosabatlarini ifodalaydi.

O'g'uz lahjasi so'zlashuv uslubidagi iboralar ham huddi adabiy tildagi kabi ijobiy va salbiy bo'yoqdorlik kasb etadi. Bunday ekspressiv bo'yoq asosan, badiiy va so'zlashuv uslubiga xos, ammo shevaning o'zi so'zlashuv uslubiga mansub bo'lgani uchun biz, o'g'uz lahjasi so'zlashuv uslubidagi ijobiy va salbiy bo'yoqdorlikka ega iboralarni ham tavsiflab o'tamiz.

Xususan, **“Go'zzi kambog'olni otizidin”** iborasi salbiy ma'noda qo'llanilib ko'zi alang-jalang bo'layotgan odamga nisbatan ishlatilib, uning yana shu sheva tilida go'zzi olmo teradi **“Go'zzi chonoqinnon chiqodi”**, **“go'zzi po'stinni yirtiqidin”** degan salbiy bo'yoqdorlikka ega variantlari ham uchraydi.

³ Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари.—Тошкент: Муҳаррир, 2013.—Б.24.

⁴Раҳматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — М., 1952; Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведений Хаида Алимджана.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т., 1953; Саямов Г. Литературные традиции и проблемы художественного перевода (сопоставительный, стилистический и типологический аспекты): — дис. ... канд. филол. наук. — Т., 1964; Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри... дис. автореф. — Т., 1993; Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фан. д-ри... дис. автореф.—Т., 2000;

ик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили;Филол. фан. ном. ... дис. автореф.—Т., 2009; Ғаниева Ш. Ўзбек фразеологизмлари структураси (шаклий ва мазмуний моделлаштириш:Филол. фан. ном. ... дис., 2018.—С.53.

Shuningdek **“Qon yolog'on qonjiqdin”** iborasi ham salbiy ma'noda qo'llaniladi. Bilamizki, hayvonot olamida qanjiq so'zi hayvonlarning urg'ochisiga nisbatan qo'pol ma'noda qo'llaniladi. Aynan o'sha urg'ochi hayvon go'sht bilan oziqlanganda uning og'iz atroflari go'shtning qoniga bo'yaladi. Xorazm shevasida aynan birovni urib, kaltaklab, og'zini qonga bejash ma'nosida

“Tars qurilg'on tondirdin” iborasi beso'naqay, kelishmagan degan ma'noni anglatadi. Bu ibora esa o'ratacha salbiy bo'yoqni hosil qiladi. Bu iboraning ahamiyatga molik tomoni shundaki, uni bu sheva vakillari insonlarga nisbatan ham, narsalarga nisbatan ham qo'llaniladi ya'ni, kelishmay joylashgan buyum yoki kelishiksiz joyda o'tirgan odamlarga nisbatan ham qo'llanadi

“Ita soyo barmidi(ita hayri deymidi)” hech kimga nafi tegmaydigan odamga nisbatan qo'llaniladi. Ita soyo barmin girip-chiqovarma(Shu sheva og'zaki nutqidan)

“O'yinnan ko'pirni teyi yoxshi” iborasi bir so'z bilan aytganda, daydi so'ziga teng keladi. Oyrim odomlari uzini o'yinnan ko'pirni teyam yoxshi bo'lodi. (Shu sheva og'zaki nutqidan)

“Siqib suvingni ichadi” iborasi qattiq sinovdan o'tkazadi, qiynaydi degan ma'noni bildiradi. Ammo qiynamoq ma'nosida qo'llash esa jismonan emas balki, ma'naviy qiynash nazarda tutiladi. Mn: Bu ustozni darsinam dm yoxshi o'qimosong, do'g'ri siqib suvingni ichadi. (Shu sheva og'zaki nutqidan)

“Cholo eshitib, chotmoni yiqodi” iborasi yo'q narsaga vahima soladigan odamga nisbatan ishlatilib, o'zbek adabiy tilidagi *“Pashshadan fil yasamoq”* iborasiga sinonim bo'la oladi. Cholo eshitib chotmonni yiqosanay uka (Shu sheva og'zaki nutqidan)

“Uzi posmondo minni osmondo” iborasi o'zbek tilidagi *«Burni osmonga ko'tarilgan»* iborasiga sinonim bo'ladi hamda kekkayib ketdi, kibrga berildi degan ma'noni ifoda etadi. (Bakposhshog'o qoro, uzi posmondo bo'som minni osmondo uzincha bo'lip)

“Parvoyi palakda, ishtoni talakda” iboralari bilan sinonim tarzida ham qo'llaniladi. Beg'am, beparvo, parvoyiga kelmaslik degan ma'nolarni bildiradi. Bu iboralarning o'zbek adabiy tilidagi *«Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi»*, *«Parvoyi falak»* kabi sinonimlari mavjud. Jumladan: Bu kishi hamma voxt shunnin: qo'yloni qumo yuvarip o'tirodi (Qo'shko'pir shevasida).

Shuningdek, **“Yuzi eshakni derisidin qolin”** ayrim holatlarda **“Yuzi eshakni derisinnanam qoling”** tarzida qo'llaniluvchi ushbu ibora uyalmaslik, andisha qilmaslik ma'nolarini bildiradi. Uning o'zbek adabiy tilida **“Yuzi chidaydi”, “Beti chidaydi”** singari sinonimlari mavjud. Masalan: Uzi qiz bolo bo'som yuzi eshakni derisinnin qolingakan, gapam ta'sir atmidi (Qo'shko'pir shevasida).

“Eshaki tushoqino loyiq” iborasi esa munosib, loyiq ma'nolarini ifoda etadi. Ushbu lug'aviy birlik, o'zbek adabiy tilidagi *«Uzukka ko'z qo'ygandek»* iborasiga teng, ammo ularning bir-biridan farqli jihati shundaki, ushbu iboraning o'zbek adabiy tilidagi varianti ijobiy, sheva varianti esa salbiy ma'nolarda qo'llaniladi: Hamma voxt biloship yurido'n qiz, Nargizni, Masur olipti. Ay uzi vilo eshaki tushoqino loyiq adi. (Qo'shko'pir shevasida)

Shu shevaga xos **“Pishik eti yegan”** iborasi ayyor, shayton ma'nolarini bildiradi. O'zbek adabiy tilidagi *«Ilonning yog'ini yalagan»* iborasiga sinonim bo'la oladigan mazkur iboraning e'tiborga molik tomoni shundaki, uni faqat Xorazm viloyatining Xiva tuman va shahar

aholisiga nisbatlab ishlatishadi: Sanam xivolilodin pishik eti yeganmisan yo? (Qo'shko'pir shevasida).

“Uchaka chiqorib zanggini olodi” iborasi hayiqmaslik, qo'rqmay botinmoq degan ma'nolarni bildiradi va uning o'zbek adabiy tilidagi sinonimi *«Tap tortmaslik»* hisoblanadi: Bu diman tozo galin betachopor, uchaka chiqorip zanggini olodo'n xilinnon o'xshidi (Qo'shko'pir shevasida).

Shunday qilib, iboraning ekspressiv - baho bo'yog'i uning funksional-uslubiy xoslanganligi bilan har doim ham sabab - oqibat munosabatida bo'lavermaydi, lekin bu ham ma'lum darajada iboraning uslubiy xoslanishiga xizmat qiladi. Iboralarning funksional - uslubiy tarmoqlanishida yuqorida qayd qilingan barcha mezonlar obyektiv ravishda hisobga olinganda yaxshi natija beradi.

Yuqorida ta'kidlangan mezonlar orasida iboraning oddiy so'zlashuv uslubiga xosligini belgilashda semantik, baholash va iboraning ichki formasi ta'sirchanligi mezonlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu ayniqsa, iboralarning sheva variantlarida ko'proq ko'zga tashlanadi.

References:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2011.
2. Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. Ishaev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi.- Toshkent: Fan, 1990
4. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933. стр. 3.